

İSLAM HUKUKUNDA ZANNÎ BİLGİNİN DELİL DEĞERİ BAĞLAMINDA İCTİHAD

Ijtihad in the Context of Evidence Value of Conjectural Knowledge in Islamic Law

Mehmet Zahir KARATAŞ

Sağlık Bakanlığında Biyolog
Biologist in the Ministry of Health
Van/Turkey

mehmetzahirk@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0510-8593

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Ekim / October 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 12 Aralık / December 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık / December 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Karataş, Mehmet Zahir “İslam Hukukunda Zannî Bilginin Delil Değeri Bağlamında İctihad”. *Van İlahiyat Dergisi*, 9/15 (Aralık 2021): 215-237.

İntihal: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by turnitin. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.org.tr/vanid> | mailto: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Copyright © Published by Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi /

Van Yüzüncü Yıl University Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All rights reserved.

İslam Hukukunda Zannî Bilginin Delil Değeri Bağlamında İctihad

Özet

Dini bilginin temel kaynağı olan Kur'an ve Sünnet'in Peygamberimizden bize haber yoluyla intikal ettiği hususu izahtan vârestedir. Peygamber, Allah'tan aldığı bilgiyi insanlara ileten bir elçi ve habercidir. Bu nedenle Peygamberlerden bize ulaşan dini bilgiye de haber ya da haber-i resûl denilmiştir. Rasûlullâh'tan teşrî' ile ilgili gelen her haber, duyanlar ve tevâtür yoluyla ulaşılan kimseler için şüphesiz ve tartışmasız bir şekilde kesinkes doğru (kat'î) ve bağlayıcıdır. Ancak haber-i vâhidin Rasûlullâh'a nisbeti kesin olmadığı için yani sübûtu zannî olduğu için ya da nisbeti kesin olsa da delâleti kesin olmadığı için o haberlerin ifade ettiği bilgi de kesin değil, zannîdir. Kimi güdümlü veya meselenin mâhiyetinden habersiz bazı kişilerin; dinde zanla amel edilmez gibi temelsiz iddialarını bir tarafa bırakacak olursak, zannî bilginin bağlayıcılığı kat'î delillerle sabittir. Zannî bilginin, birden çok ihtimal barındırıp icthad alanı olması bu durumu değiştirmez. Nitekim furû-i fikhin çoğu zannî bilgi ifade eden haber-i vâhid ve icthada mebnidir. İctihad, İslam hukukunun çok geniş bir alanını kapsamaktadır. Âmil durumda olduğu kıyas başta olmak üzere mesâlih-i mürsele, istihsan, sedd-i zerayi, sahâbe kavli, istishab, istislah ve örfü de göz önüne aldığımızda karşımıza devasa bir alan çıkmaktadır. Bu kadar büyük bir alanı kapsayan ve böylesine ehemmiyetli bir konunun her türlü ilgi, alaka ve araştırmayı hak ettiğini düşünmüyoruz. Sınırlı naslarla, sınırsız ihtiyaç ve sorunlara çözüm bulabilmenin yegâne yolu icthattır. Aynı zamanda icthad, İslam'ın kıyamete kadar her çağda ve her toplumda yaşanabilmesinin de temelidir. Dolayısıyla Zannî bilgiyi reddetmek, icthadı reddetmektir. İctihadı reddetmek, İslam hukukunu sosyal yaşamdan çekmek demektir. Bu çalışmada, zannî bilginin tanımına, kapsamına, delil değerine, icthadın tanımına, zanniyâtlarda icthad edebilmenin delillerine, icthad edebilme ehliyetine, zannî bilginin ve icthadın reddi durumunda ortaya çıkacak sonuçlara yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kat'î Bilgi, Zannî Bilgi, Âhâd Haber, İctihad, Sübût, Delâlet.

Ijthad in the Context of Evidence Value of Conjectural Knowledge in Islamic Law

Abstract

The fact that the Qur'an and Sunnah, which are the main sources of religious knowledge, were transmitted to us from our Prophet through words is beyond explanation. Rasûlullâh means a messenger, a messenger who conveys the information he receives from Allah to people. For this reason, the religious knowledge that reached us from the Prophet is also called words or "words of messenger"(haber-i resul). Every words from the Messenger of

Allah about the law is absolutely and unquestionably true and binding for those who hear it and reach it through tawatur. However, since the relation or indication of the "ahad-words" (haber-i-wahid) to the Messenger of Allah is not certain, the information expressed by those news is not certain, it is conjectural. If we leave aside the baseless claims of some people who are guided or unaware of the nature of the issue, such as "conjecture cannot be acted upon in religion", the bindingness of conjectural knowledge is fixed with conclusive evidence. The fact that the conjectural knowledge contains more than one possibility and is the field of ijtiħad does not change this situation. As a matter of fact, most of the furû-i fiħ originates from haberi-i vahid and ijtiħad, which express conjectural knowledge. İjtiħad covers a very wide area of Islamic law. When we consider the "messalih-i mursele", "istihsan", "sedd-i zerayi", the evidential value of the Companions' word, "istishab", "istislah" and tradition, especially in the analogy in which it is in effect, a huge field emerges. We believe that a subject that covers such a large area and is of such importance deserves all kinds of attention, relevance and research. The only way to find solutions to unlimited needs and problems with limited verdicts is ijtiħad. At the same time, ijtiħad is the basis for the living of Islam in every age and in every society until the Day of Judgment. Therefore, rejecting conjectural knowledge and ijtiħad means withdrawing Islamic law from social life. In this study, the definition, scope, evidential value, definition of conjectural knowledge, the definition of ijtiħad, the evidences of making ijtiħad in conjectural knowledge, the ability to make ijtiħad, the consequences that will arise in the case of rejection of the ijtiħad and conjectural knowledge are included.

Keywords: Certain Knowledge, Conjectural Knowledge, Ahad Words, İjtiħad, Proof, Indication.

Giriş

İslam bilgi teorisinin meşhur olan görüşüne göre varlık hakkında ilim elde etmenin üç yolu vardır. Bunlar selim duyular, akıl ve doğru haberdur.¹ Meşhur olan görüşte bilgiyi elde etmenin üç yolu olmakla birlikte bunu ikiye indiren usulcüler de olmuştur. Nitekim Kaffâl eş-Şâşî, bu kaynakları ikiye indirmiştir. Bunlar; Duyular ve istidlâldir (akıl yürütme). Şâşî'ye göre haberi bilgi, bilgi kaynaklarından değildir. Çünkü her mesmu' (işitilen/haber-i bilgi), aynı

¹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfî (ö. 794/1392), *el-Bahrü'l-Muħîṭ fî Uşûli'l-Fıħ* (Kuveyt: Dârü's-Safve, 1992), 1/61; Sa'deddin Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâ'idî'n-Nesefiyye*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1408/1988), 15; Sahip Beroje, "Zannî Bilginin Mahiyeti, Dindeki Yeri ve Önemi", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, (30 Kasım 2017), 952.

zamanda mahsûstur yani duyularla elde edilir. Daha sonra bu işitilenin doğru olup olmadığına akıl yürütme (istidlâl) ile karar verilir. Dolayısıyla Kaffâl eş-Şâşî'ye göre *haberi bilgi*, müstakil bir bilgi kaynağı değildir.² Gerek dış duyu dediğimiz havâss-ı hamse (beş duyu) ya da mahsûsât-i zâhire ile gerekse de iç duyu dediğimiz havâss-ı bâtine ya da müşâhedât-ı bâtine ile birçok kesin bilgi elde ederiz. Beş duyu (havâss-ı hamse) ya da mahsûsât-i zâhire denilen dış duyularla elde edilen bilgiye; güneş ışık kaynağıdır, kar beyazdır, ay yuvarlıktır gibi pek çok örnek getirilebilir. İç duyularla (havâss-ı bâtine ya da müşâhedât-ı bâtine) elde edilen bilgiye de; susuzluk, açlık, tokluk, korku, sevinç ve öfke gibi örnekler gösterilebilir. Bunları gerek doğuştan gerekse de sonradan herhangi bir nedene bağlı olarak beş duyusu olmayanlar da idrak eder. Aynı zamanda akıl sahibi olmayanlar da bunları idrak eder.³ Ancak iç duyularla elde edilen ve vicdâniyyât da denilen bu tür bilgiler, sübjektif bilgiler oldukları için, yani kontrol edilebilir, müşahede edilebilir ve denenebilir bilgiler olmadıkları için ve de meydana gelen bu bilginin aynısı, aynı şekilde başkasında da meydana gelmediği için delil olarak kullanılamazlar.⁴ Bir de akıl ve duyuların ortaklığıyla elde edilen mücerrebât ya da tecrübî bilgi dediğimiz kesin bilgiler vardır. Hissetmenin art arda tekrür etmesi sonucu aklın verdiği hükümle bu bilgi türü meydana gelir. Ateşin yaktığına, havadaki taşın yere düştüğüne, ekmeğin doyurduğuna ve sakamonya'nın (bingöz otu) ishal yaptığına dair bilgilerimiz bu tür bilgilerdendir.⁵

Bilgi elde etme kaynaklarımızdan bir diğeri akıldır. Akılla elde edilen bilgiler iki türlüdür. Birincisi, zarûrî/bedîhî/evvelî bilgilerdir. Zarûrî bilgiler, aklın hiçbir vasıtaya başvurmadan doğrudan doğruya vardığı ve zorunlu olarak kabul ettiği bilgilerdir. İnsanın kendi varlığını bilmesi, bütünün parçasından büyük olması, bir şeyin hem hâdis hem de kadim olamayacağı, bir cismin aynı anda iki mekânda olamayacağı ve bir şeyin hem siyah hem de beyaz olamayacağı gibi örnekler bu kabîlden örneklerdir. İkincisi, nazarî bilgilerdir. Bu bilgiler de akıl yürütme ya da herhangi bir delile başvurma gibi bir çaba harcanarak elde edilir. Bu bilgileri elde etmede bir vasıtaya ihtiyaç duyulduğu için, bunlar kazanılmış bilgi (kesbî) olarak da anılmaktadır. Buna da ateşin görüldüğü yerde dumanın da var olduğu ya da dumanın görüldüğü yerde ateşin var olduğu ve âlemin hâdis olduğunun tasdiki bilgisi gibi

² Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîf fi Uşûli'l-Fıkh*, 1/61.

³ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111), *el-Müstasfâ min 'İlmi'l-Uşûl* (Riyad: Darü'l Yeman, 2009), 1/67; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî (ö. 816/1413), *et-Ta'rifât* (Kahire: Dârü'l Fazîle, 2011), 180.

⁴ Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî (ö. 756/1355), *el-Mevâkıf fi 'İlmi'l-Kelâm* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 14; Ebü'l-Fütûh Şihâbüddîn Yahyâ b. Habeş b. Emîrek es-Sühreverdî el-Maktûl (ö. 587/1191), *Hikmetü'l-İsrâk* (Beyrut: Dârü'l-Maarif el-Hikmiyye, 2010), 25.

⁵ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 169; Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'İlmi'l-Uşûl*, 1/68.

birçok örnek verebiliriz. Bu tür bilgilerimizin kaynağı akıldır ve akılla elde edilen bilgilerin doğruluğu hususunda ihtilaf yoktur.⁶

Bilgi kaynaklarımızdan bir diğeri de doğru haberdır. Doğru haber dememizin sebebi, fukahâya göre *haber* kelimesi mücerred olarak yani herhangi bir ek almadan kullanıldığında ya tanımı itibariyle ya da niteliği itibariyle doğru ve yanlış olma ihtimalini barındırır. Oysa dini bilgilerde istidlâl edilecek olan *haber*in doğru olması yani vâkıaya/gerçeğe uygun haber olması gerekir. Bu nedenle müteahhirîn fukahâ, kesin bilgi kaynağı olan haberi, *haber-i sâdik* (doğru haber, gerçeğe uygun haber) diye nitelendirmişlerdir.⁷ Gerek geçmişte tahakkuk etmiş gerekse de günümüzde var olan birçok olay, şahıs ve nesne hakkında şahit olmadığımız halde doğru haber sayesinde kat'î bilgi sahibi oluruz. Örneğin, tarihte Hz. İbrâhîm, Hz. Mûsâ, Hz. İsâ ve Hz. Muhammed'in ya da Eflâtun, Aristo, İbn Sînâ, Fârâbî ve İbni Rüşd'ün yaşadığını akıllı olan hiç kimse inkâr edemez. Yine aynı şekilde görmediğimiz halde 1. Dünya Savaşını, 2. Dünya Savaşını veya Mekke'nin, İstanbul'un, Bağdat'ın, Paris'in, Washington'un, Moskova'nın ve Pekin'in varlığını inkâr edemeyiz. Bunlarla ilgili bilgi bize mütevâtir olarak geldiğinden bunları yalanlamak mümkün değildir.⁸

Dini istidlâl açısından bu üç bilgi kaynağından en önemli olanı haberdır. Çünkü dinî bilginin temel kaynakları olan Kur'ân ve Sünnet Rasûlullâh'tan bize haber yoluyla intikal etmiştir. Zaten *Rasûlullâh* demek, Allah'tan aldığı bilgiyi insanlara ileten haberci, elçi demektir. Bu nedenle teşrî' maksadıyla Peygamberimizden bize ulaşan her bilgiye haber ya da haber-i resûl denilmiştir. Dolayısıyla dinî bilgilerin kaynağı haberdır.⁹ Ancak her haber

⁶ Teftâzânî, *Şerhu'l-'Aķâ'id*, 21; Gazzâlî, *el-Müstaşfâ min 'İlmi'l-Uşûl*, 67; Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 40, 203; Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî (ö. 508/1115), *Tebziratü'l-Edille* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2011), 125; er-Râzî, *el-Mahsûl*, 1/84.

⁷ Ebü'l-Muzaffâr Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbar et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî (ö. 489/1096), *Ķavâtu'u'l-Edille fi Usûli'l-Fıkh* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1998), 2/230; Ebü Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî (ö. 539/1144), *Mizânü'l-Usûl fi Netâ'ici'l-'Uķûl* (Katar: Dârü'l-Kütübî'l-Katriye, 1984), 422; Ebü Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî (ö. 620/1223), *Ravzatü'n-Nâzir ve Cünnetü'l-Münâzir fi Usûli'l-Fıkh* (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1998), 1/287; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân el-Mısrî el-Karâfî (ö. 684/1285), *Şerhu Tenķihi'l-Fuşûl* (Mekke: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, 2000), 1/248; Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî (ö. 772/1370), *Nihâyetü's-Sûl Şerhu Minhâci'l-Vusûl* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2009), 3/69-70; Teftâzânî, *Şerhu'l-'Aķâ'id*, 17; Yusuf Şevki Yavuz, "HABER - TDV İslâm Ansiklopedisi" (01 Ekim 2021).

⁸ Ebü Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs (ö. 370/981), *el-Fusûl fi'l-Usûl* (Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamî, 1994), 3/35; Gazzâlî, *el-Müstaşfâ min 'İlmi'l-Uşûl*, 1/201-202; Sem'ânî, *Ķavâtu'u'l-Edille*, 2/235-249; Semerkandî, *Mizânü'l-Usûl fi Netâ'ici'l-'Uķûl*, 423-427; er-Râzî, *el-Mahsûl*, 4/227-228; İbn Kudâme, *Ravzatü'n-Nâzir ve Cünnetü'l-Münâzir fi Usûli'l-Fıkh*, 1/288; Karâfî, *Şerhu Tenķihi'l-Fuşûl*, 3/199; İsnevî, *Nihâyetü's-Sûl Şerhu Minhâci'l-Vusûl*, 3/69-70; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muķîf fi Uşûli'l-Fıkh*, 4/238-243.

⁹ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muķîf fi Uşûli'l-Fıkh*, 4/215; Teftâzânî, *Şerhu'l-'Aķâ'id*, 19; Beroje, "Zannî Bilginin Mahiyeti, Dindeki Yeri ve Önemi", 953.

istidlâl açısından aynı derecede değildir.¹⁰ Bazı haberlerin doğruluğu vehim ve şüpheye yer olmayacak şekilde kesin (kat'î) iken bazı haberlerin doğruluğu zann-ı gâlib şeklindedir. Bu cümleden Peygamberin bize verdiği haberlerden şüpheli olanlar var anlamı çıkmaz. Aksine Peygamberin teşrî'e yönelik verdiği her haber, bu haberi doğrudan duyanlar ve bu haberin tevatür yoluyla ulaştığı kimseler için şüphesiz ve kesinkes doğru ve bağlayıcıdır.¹¹ Sadece bazı haberlerin (haber-i vâhid) peygambere nisbeti kesin olmadığı için o haberlerin ifade ettiği bilgi de kesin değil zannîdir. Bu açıdan fukahâ, *dinî haberi*, bize ulaşma yolları (sened) ve kesin bilgi ifade edip etmemesi açısından *mütevâtir* ve *âhâd* diye ikiye ayırmışlar. *Mütevâtir haber*, *her tabakada âdeten yalan üzere birleşmeleri mümkün görülmeyen grupların, duyularla müşahede edilebilen bir hususta naklettiği haber* olarak tarif edilmiştir.¹² Fukahânın kahir ekseriyeti *mütevâtir haberin* kat'î bilgi sağladığı hususunda müttefiktir. Dolayısıyla mütevâtir haberi inkâr eden kâfir olur. Mütevâtir haberler, özellikle itikadî esasların tespitinde önem arz etmektedir.¹³ Tevâtür derecesine ulaşmayan haberlere ise *âhâd haber* denir. Bu haberler, tevâtür derecesine ulaşmadığı yani Rasûlullâh'a nispeti kesin olmadığı için katî bilgi sağlamaz, zannî bilgi sağlar. Ayrıca birbirine zıt âhâd haberlerin varlığı da âhâd haberlerin kat'î bilgi ifade etmediğinin bir başka delilidir. Çünkü birbirine zıt iki şeyin aynı anda doğru olma ihtimali yoktur.¹⁴ Ancak sübûtu kat'î olmayan âhâd haberlerin zannî bilgi ifade etmesi, âhâd haberin bağlayıcı olmadığı anlamına gelmiyor. Âhâd haberlerin bağlayıcılığı, bize tevâtür yoluyla gelen Kitap ve Sünnet ile sabittir.¹⁵ Nitekim furû-i fikhın, bir başka ifadeyle İslam hukukunun çoğunluğu, zannî bilgi ifade eden âhâd haberlere dayanmaktadır. Kanaatimizce zannî bilgi yaygarasıyla ilmi temelden yoksun bir şekilde önce haber-i vâhide daha sonra tüm sünnete saldırmak bir tesadüf değildir. Bu cürette bulunanların, İslam dinini sosyal yaşamdan yine dini kavramlarla yıkmaya hedefini güttükleri veya bu hedefi

¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820), *el-Üm* (Beyrut: Darü'l Fikr, 1990), 4/288.

¹¹ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id*, 19; Gazzâlî, *el-Müstaşfâ min 'İlmi'l-Uşûl*, 1/218-219; İbn Kudâme, *Ravzatü'n-Nâzir ve Cünnetü'l-Münâzir fi Usûli'l-Fıkh*, 1/279; Sem'ânî, *Qavâtu'u'l-Edille*, 2/192, 255.

¹² Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 85; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîf fi Uşûli'l-Fıkh*, 4/231; Semerkandî, *Mizânü'l-Usûl fi Netâ'ici'l-Ukûl*, 423; Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-Fuşûl*, 3/197.

¹³ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 85; Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-Fuşûl*, 3/197; Gazzâlî, *el-Müstaşfâ min 'İlmi'l-Uşûl*, 200-219; er-Râzî, *el-Mahsûl*, 4/83, 227-270; İbn Kudâme, *Ravzatü'n-Nâzir ve Cünnetü'l-Münâzir fi Usûli'l-Fıkh*, 1/287-300; Semerkandî, *Mizânü'l-Usûl fi Netâ'ici'l-Ukûl*, 423-428; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîf fi Uşûli'l-Fıkh*, 4/231; Sem'ânî, *Qavâtu'u'l-Edille*, 2/234-253; Abdülkâdir b. Ahmed b. Mustafâ ed-Dûmî ed-Dımaşkî (1848-1927), *Nüzhetü'l-Hâtrî'l-Âtır* (Beyrut: Dârü'l-Hadis, 1991), 1/202; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id*, 19; Beroje, "Zannî Bilginin Mahiyeti, Dindeki Yeri ve Önemi", 953.

¹⁴ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, 3/63-143; Gazzâlî, *el-Müstaşfâ min 'İlmi'l-Uşûl*, 219; Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 85; Ebû'l-Hasen (Ebû'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî (ö. 631/1233), *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslami, 1982), 2/31.

¹⁵ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, 3/63-143; Gazzâlî, *el-Müstaşfâ min 'İlmi'l-Uşûl*, 220-232; Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-Fuşûl*, 3/218-222; Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, 2/51-78; İbn Kudâme, *Ravzatü'n-Nâzir ve Cünnetü'l-Münâzir fi Usûli'l-Fıkh*, 1/313-329.

güdenlere bir şekilde hizmet ettikleri açıktır. Çünkü bu saldırının yol açacağı (umut ettikleri) sonuç, dini sosyal yaşamdan tamamen çekmektir.

İslam hukuku açısından, edille-i şer'iyyenin, sübûtu ve delâleti yönünden ifade ettiği bilginin kat'î ya da zannî olması çok önemlidir. Sübûtu ve delâleti kat'î olan bilgilerde ictihada ve ihtilafa yer yoktur. Ancak sübûtu kat'î olduğu halde delâleti zannî olan veya hem sübûtu hem de delâleti zannî olan bilgiler ise ictihad alanıdır. Namaz ve orucun farz oluşu, içkinin ve faizin haramlığı gibi dinde kesin (kat'î) delili olan ve üzerinde icmâ bulunan sınırlı ahkâmın dışında kalan ve hakkında kesin (kat'î) delil bulunmayan fikhî konular ictihad konusudur. Gerek Kur'an gerekse de Sünnet, sınırlı açıklamalardan ibarettir. Kıyamete kadar devam edecek olan seyyal ve değişken hayatın sınırsız olaylarının tamamının hükmünün bu iki kaynakta tek tek zikredilmesi imkânsızdır. Hükmü bilinmeyen meselelerin, aralarındaki illet birliği sayesinde hükmü bilinen meselelere kıyas edilerek hükmünün belirlenmesini sağlayan ictihattır. Dolayısıyla İslam hukukunun sınırlı naslarla, sınırsız ihtiyaç ve sorunlara cevap verebilmesini sağlayan ictihad, İslam hukukunun esneklik ve terakkiyetinin, yeniden inşa edilebilmesinin ve dahi zamanın değişmesiyle değişen koşullara rağmen İslam'ın kıyamete kadar her çağda ve her toplumda yaşanabilirliğinin güvencesidir. İctihad, zanniyâtlarda söz konusu olduğu için bu çalışmada öncelikle zannî bilginin tanımına, kapsamına ve amel edilmesi gerektiğine dair delillere daha sonra zannîyyâtlardaki ictihadın tanımına, alanına, hükmüne ve ictihad edebilme ehliyetine ve de zannî bilgi ile ictihadı reddetmenin doğuracağı sonuçlara yer verilecektir.

1- Zannî Bilginin Tanımı ve Mâhiyeti

Sözlükte zan, şek, yakîn, töhmet, zayıf, vehim, bir şeyin azlığı, bir şeyin bilinme noktası (mazınne) ve bir şeyin yeri anlamlarında kullanılır. Buradaki *yakîn*in duyularla elde edilen değil, akıl yürütme ile (tefekür ve tedebbür) elde edilen yakîn olduğunu özellikle ifade etmek gerekir.¹⁶

Kur'an'da zan kelimesi, ilk tefsir sahibi Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767)'a göre üç anlamda kullanılmıştır.

¹⁶ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab* (Kahire: Dârü'l-Maarif, ts.), 2762-2764.

1- Kur'an'da *zan* kelimesi *yakîn* anlamında kullanılmıştır. Yüce Allah bir ayette; *وَوَظَنَ دَاوُدُ* “*Dâvûd, bizim kendisini imtihan ettiğimizi kesin olarak (وَوَظَنَ/أَيَّنَ) anladı*”¹⁷ şeklinde buyurmaktadır. Burada *zan* kelimesi *yakîn* anlamında kullanılmıştır. Başka bir âyette; *إِنِّي ظَنَنْتُ* “*Çünkü ben, hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyordum.*”¹⁸ şeklinde buyurulmaktadır. Burada da *zan* sözcüğü *yakîn* anlamında kullanılmış. Başka bir âyette; *فَإِنْ* “*(Bu koca da) onu boşadığı takdirde, onlar (kadın ile ilk kocası) Allah'ın koyduğu ölçüleri gözetebileceklerine inanıyorlarsa tekrar birbirlerine dönüp evlenmelerinde bir günah yoktur.*”¹⁹ şeklinde buyurulmaktadır. Birçok müfessir, bu ayetlerde *zan* kelimesinin *yakîn* anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.²⁰ Ancak bazıları bu *yakîni mutlak yakînden* ayırmaktadır. Bu hususta üç görüş vardır. Bu görüşlerden birincisi, bu ayetlerdeki *yakîn* tedebbür ve tefekkür sonucu oluşan *yakîndir* yoksa duyularla (a'yân) oluşan *yakîne zan* denilemez.²¹ İkinci görüş, Kur'an'da mü'min ile ilgili kullanılan her *zan, yakîn, kâfir* ile ilgili kullanılan her *zan* ise *şek* anlamındadır.²² Üçüncü görüş, âhiret zikredilirken kullanılan *zan, yakîn, dünya* ile ilgili kullanılırken *zan, şek* anlamında kullanılmıştır.²³ Ayrıca Bakara 230. ayetteki *zan* kelimesinin, *zannî gâlib* anlamında kullanıldığını söyleyenler de vardır.²⁴

2- Kur'an'da *zan* kelimesi, *şek* (şüphe) anlamında da kullanılmıştır. Yüce Allah bir ayette; *قُلْتُمْ مَا نَدْرِي مَا السَّاعَةُ إِنَّ نَظْنَ إِلَّا ظَنًّا وَمَا نَحْنُ بِمُستَيْقِينَ* “*Kıyametin ne olduğunu bilmiyoruz, sadece*

¹⁷ Sâd, 38/24.

¹⁸ Hâkka, 69/20.

¹⁹ Bakara, 2/230.

²⁰ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2011), 180; Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî el-Kebîr (ö. 478/1085), *Kamûsu'l-Kur'ân ev Islâhu'l-Vücûh ve'n-Nezâ'ir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru'l-İlmü'l-Melâyîn, 1983), 311; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevâzir fi İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâ'ir* (Irak: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 425; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *Fethu'l-Kadîr* (Beyrut: Dâru'l-Vefâ, ts.), 1/459; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 2/117.

²¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2762; Muhammed Muaz Mustafa el-Hın, *el-Kat'iyyu ve'z-Zanniyu İnde'l-Usûliyin* (Dimaşk: Dâru'l-Kelimü't-Tayyib, 2007), 77.

²² Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 5/377.

²³ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 5/377.

²⁴ Beroje, “Zannî Bilginin Mahiyeti, Dindeki Yeri ve Önemi”, 957.

zannediyoruz. Biz bu konuda kesin kanaat sahibi değiliz demiştiniz’’²⁵ şeklinde buyurmaktadır. Buradaki *zan* kelimesi *şek* (şüphe) anlamında kullanılmıştır.²⁶

3- Kur’an’da *zan* kelimesi *töhm*et anlamında da kullanılmıştır. Yüce Allah bir ayette; وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ ‘‘O, (Peygamber) gayb hakkında söylediklerinden ötürü zan altında tutulamaz’’²⁷ şeklinde buyurmaktadır. Başka bir ayette de; وَتَطُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا ‘‘Siz de Allah’a karşı çeşitli zanlarda bulunuyordunuz’’²⁸ şeklinde buyurmaktadır. Bu iki ayette de *zan* kelimesi *töhm*et anlamında kullanılmıştır.²⁹ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî,³⁰ Kur’an’da *zan* kelimesinin kullanıldığı yerleri sıralarken bu üçüne ek olarak bir de *zannın*, *hesap etme* anlamında kullanıldığını ifade etmiştir. Delil olarak da şu ayetleri getiriyor; إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَخُورَ ‘‘Çünkü o Rabbine hiçbir zaman dönmeyeceğini hesap etti.’’³¹ Diğer ayet; وَلَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ ‘‘Lâkin yaptıklarınızın çoğunu Allah’ın bilmediğini hesap ediyordunuz.’’³² Dâmegânî, bu iki ayette de *zan* kelimesinin *hesap* (etme) anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.³³ Ebû’l Ferec İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) de *zan* kelimesinin Kur’an’da beş anlamda kullanıldığını söyleyerek bu dört anlama birini daha eklemiş ve bunu da ünlü müfessir Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822)’ya atfetmiştir.³⁴ Bu da *zan* kelimesinin *yalan* anlamında da kullanılmasıdır. Delil olarak da şu ayeti getiriyor; إِنَّ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا ‘‘Onlar sadece zanna uyuyorlar. Şüphesiz zan, hakikat namına hiçbir şey ifade etmez.’’³⁵ Râgıp el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) ise Kur’an’da *zan* kelimesinin tüm bunlara ek olarak bir anlamda daha kullanıldığını ifade etmektedir. O da *zannın* yakîn hükmünde *inanç* anlamında kullanılmasıdır. Delil olarak şu ayeti getiriyor; وَظَنُّوا أَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ

²⁵ Câsiye, 45/32.

²⁶ Mukâtil, *el-Vücûh ve’n-Nezâ’ir*, 180-181; Dâmegânî, *Kamûsu’l-Kur’ân ev Islâhu’l-Vücûh ve’n-Nezâir fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 312; İbnü’l-Cevzî, *Nüzhetü’l-A’yüni’n-Nevâzir fi’l-İlmi’l-Vücûh ve’n-Nezâ’ir*, 425.

²⁷ Tekvîr, 81/24.

²⁸ Ahzâb, 33/10.

²⁹ Mukâtil, *el-Vücûh ve’n-Nezâ’ir*, 181; Dâmegânî, *Kamûsu’l-Kur’ân ev Islâhu’l-Vücûh ve’n-Nezâir fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 312; İbnü’l-Cevzî, *Nüzhetü’l-A’yüni’n-Nevâzir fi’l-İlmi’l-Vücûh ve’n-Nezâ’ir*, 425.

³⁰ Her ne kadar birçok çalışmada Ebû Abdillâh Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî’nin ölüm tarihi 478/1085 olarak veriliyorsa da bu yanlıştır. Çünkü bu tarih, ünlü Hanefî fakih Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-Dâmegânî el-Kebîr’in ölüm tarihidir. Kamûsu’l-Kur’ân ev Islâhu’l-Vücûh ve’n-Nezâir fi’l-Kur’âni’l-Kerîm isimli eserin mukaddimesinde, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî’nin, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-Dâmegânî el-Kebîr’in ya çocuklarından biri ya da torunlarından biri olduğu, doğum ve ölüm tarihlerinin tam olarak bilinmediği ifade edilmektedir.

³¹ İnşikâk, 84/14.

³² Fussilet, 41/22.

³³ Dâmegânî, *Kamûsu’l-Kur’ân ev Islâhu’l-Vücûh ve’n-Nezâir fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 312.

³⁴ İbnü’l-Cevzî, *Nüzhetü’l-A’yüni’n-Nevâzir fi’l-İlmi’l-Vücûh ve’n-Nezâ’ir*, 426.

³⁵ Necm, 53/28.

حُصُونَهُمْ مِنَ اللَّهِ ‘‘Onlar da kalelerinin, kendilerini Allah’tan koruyacağına inanmışlardı.’’³⁶

Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), bu ayetteki zan kelimesinin itikat (inanç) anlamında kullanıldığını ifade ediyor.³⁷

Usûlü’l-fıkh ıstılahında ise zan kavramı farklı tanımlara konu olmuştur. Zihinde tasdik edilen, ancak aksi de mümkün görülen hükümlerdir³⁸ şeklinde tanımlayanların yanında, ister aksi ihtimali hissetsin ister hissetmesin nefsin sükûn bulduğu ve tasdik ettiği şey olarak da tanımlanmıştır.³⁹ İki ihtimalden birinin kalpte ağır basması,⁴⁰ iki ihtimalden birinin daha baskın olması,⁴¹ iki ihtimalden birinin kesin olmamakla beraber zihinde tercih edilmesi,⁴² ister aksi ihtimalin farkında olunsun ister olunmasın nefsin sükûn bulduğu ve tasdik ettiği şeydir⁴³ şeklinde tanımlayanlar da var. Kezâ iki ihtimalden birinin meziyetinin daha açık olması,⁴⁴ iki ihtimalden tercih edilene inanılması⁴⁵ şeklinde tanımlayanlar da olmuştur.

Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), el-Müfredât’ta, zannı *bir emâreden hâsıl olan kanaat* şeklinde tarif ettikten sonra emârenin güçlendikçe *ilme* götüreceğini, zayıfladıkça da *vehim* sınırını aşamayacağını ifade eder.⁴⁶ Aynı şekilde Gazzâlî de (ö. 505/1111), zannın tanımını yaptıktan sonra kanaatin artması ve azalmasına bağlı olarak zannın sayılamayacak kadar çok dereceleri olduğunu ifade etmektedir. Örnek olarak, âdil birinden bir haber duyan kimsenin kalbi sükûn bulur, doğruluğuna inanır. Aynı şeyi ikinci birinden duyduğunda sükûnu artar. Üçüncü birinden daha duyup buna bir tecrübe bir de karîne eklenirse sükûn çok daha artar. Böylece zan azar azar artar ve tevâtür derecesine vardığında *ilime* (kesin bilgi) dönüşür.⁴⁷ Zerkeşî (ö. 794/1392) de zannın derecelerinin olduğunu bazı zanların güçlü bazılarının ise zayıf olduğunun zarurî olarak bilindiğini ifade

³⁶ Haşr, 59/2.

³⁷ Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), *el-Müfredât* (Dımaşk: Dârü’l-Kalem, 2009), 539-540.

³⁸ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 122; er-Râzî, *el-Mahsûl*, 1/84; İmâmü’l-Haremeyn Ebü’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâi en-Nisâbüri (ö. 478/1085), *Kitâbü’l-İrşâd ilâ Kavâi’i’l-Edille fî Usûli’l-İ’tikâd* (Mısır: Mektebetü’l-Hancı, 1950), 15; Ebü Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî (ö. 864/1459), *Şerhu’l-Varakât fî ‘İlmi Usûli’l-Fıkh* (Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1996), 62.

³⁹ Gazzâlî, *el-Müstaşfâ min ‘İlmi’l-Uşûl*, 1/66.

⁴⁰ Ebü’l-Hüseyin Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî (ö. 436/1044), *Kitabü’l-Mu’temed fî Usûli’l-Fıkh* (Dımaşk: el-Me’hedu’l-İlmiyyu’l-Fransi li’d-Dirâseti’l-‘Arabiyye, 1964), 1/6.

⁴¹ İmâmü’l-Haremeyn Ebü’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâi en-Nisâbüri (ö. 478/1085), *el-Varakât fî Usûli’l-Fıkh* (Riyad: Darü’s-Samîi, 2006), 8.

⁴² Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm*, 1/12.

⁴³ İbn Kudâme, *Ravzatü’n-Nâzir ve Cünnetü’l-Münâzir fî Usûli’l-Fıkh*, 1/89.

⁴⁴ Sem’ânî, *Kavâi’u’l-Edille*, 1/18.

⁴⁵ Zerkeşî, *el-Bahrü’l-Muhtî fî Usûli’l-Fıkh*, 1/74.

⁴⁶ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 539.

⁴⁷ Gazzâlî, *el-Müstaşfâ min ‘İlmi’l-Uşûl*, 1/66.

ettikten sonra zannı beş kısma böler. Bunlar, müsellemler olan işlerden elde edilen zannî bilgi, meşhur işlerden elde edilen zannî bilgi, hüsnü zan nedeniyle akılcıca makbul olan işlerden elde edilen zannî bilgi, zahir (açık) olan durumların karinelerinden elde edilen zannî bilgi ve duyularla elde edilmeyen vehmin daha güçlü hali olan zannî bilgi. Bu sonuncusu ile amel etmek caiz değildir.⁴⁸

Özetle bütün bu tanımları bir cümle ile ifade edecek olursak zannı, iki ihtimalden birinin daha ağır basmasıyla oluşan kanaat olarak tanımlayabiliriz. Diğer ilimlerde olduğu gibi fıkıh usûlünde de bir kanaatin, vâkıya uygunluk ve doğruluk derecesi genellikle ilim, zan, şek ve vehim şeklinde sıralanır. İlim ve zanla amel edilirken şek ve vehim ile amel edilmez. Dolayısıyla *zannîlik* kavramı, *vehim* ve *şek* (şüphe) ile karıştırılmamalıdır. İki ihtimalden doğruya yakın olanına *zan*,⁴⁹ uzak olanına *vehim*⁵⁰ ve iki ihtimalin eşit olarak görülmesine de *şek*⁵¹ (şüphe) denir.

1.1. Zannî Bilginin Kapsamı

Zannî bilginin kapsamına gelince, sübûtu kat'î olduğu halde delâleti zannî olan ayet ve mütevâtir hadislerin ifade ettiği bilgi zannîdir. Aynı şekilde sübûtu zannî olup delâleti katî olan ve de hem sübûtu hem de delâleti zannî olan haber-i vâhidlerin ifade ettiği bilgi de zannîdir. Dolayısıyla da ictihada açıktır. Sübûtu kat'î, delâleti zannî olana bir örnek verecek olursak, Yüce Allah bir ayette şöyle buyurmaktadır: *وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ* ‘Boşanmış kadınlar üç kurû’ beklerler.’⁵² Buradaki *قُرُوءٍ* kelimesiyle üç hayız süresi mi yoksa üç temizlik dönemi mi kastedildiği hususunda fukahâ ihtilaf etmiştir. Görüldüğü üzere ayetin sübûtu kat'î olduğu halde delâleti zannîdir. Bu nedenle bu ayetin ifade ettiği bilgi de zannîdir. Bir örnek de hem sübûtu hem de delâleti zannî olan haber-i vâhid için verecek olursak, peygamberimiz bir hadisinde: *أَلْبَيْعَانِ بِالْخِيَارِ مَا لَمْ يَتَفَرَّقَا* ‘Alıcı ile satıcı ayrılmadıkları müddetçe her biri (alışverişten vazgeçme hususunda) diğerine karşı muhayyerdir.’⁵³ şeklinde buyurmuştur. Fukahâ, *ayrılmadıkları müddetçe* sözlerinden neyin kastedildiği hususunda ihtilaf etmiştir. Şâfiîler, bununla bedenlen ayrılık (meclis muhayyerliği) kastedildiği görüşünderken, Hanefiler ise bu

⁴⁸ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhtî fî Uşûli'l-Fıkh*, 1/76-77.

⁴⁹ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhtî fî Uşûli'l-Fıkh*, 1/74; Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 122.

⁵⁰ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 214; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhtî fî Uşûli'l-Fıkh*, 1/80.

⁵¹ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhtî fî Uşûli'l-Fıkh*, 1/77; Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 110.

⁵² Bakara, 2/228.

⁵³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), *Sahihu'l-Buhârî*, Dimaşk/Beyrut, 2002, Buyû', 42-47.

ayrılığın pazarlık esnasında meydana gelen ayrılık (kabul muhayyerliği) olduğu görüşündedirler.⁵⁴

Özetlemek gerekirse hem sübûtu hem de delâleti katî olan ayet ve mütevâtir haberler ile üzerinde icmâ oluşan hükümler hariç diğer bütün *nasların* ifade ettiği bilgi zannîdir. Usûlü'l-fikh diliyle ifade edecek olursak, zannî bilgiye mebni olan başlıklar; başta kıyas olmak üzere mesâlih-i mürsele, istihsan, sedd-i zerayî, istıshab, istıslah, istikrâ ve örf'tür. Bunların tamamında müessir durumda olan icthadı da eklediğimizde karşımıza devasa bir alan çıkmaktadır. Furû-i fikhın büyük çoğunluğu hatta ve hatta katî naslarla sabit olan birçok hükmün uygulamadaki detaylarında da yine zannî olan âmillerin (haber-i vâhid, kıyas, icthad) müessir olduğu hususu izah gerektirmeyecek kadar açıktır. Peki, zannî bilgi ile amel edilir mi? Amel ediliyorsa hükmü ve delilleri nelerdir ona bakalım.

1.2. Zannî Bilgiyle Amel Edilmesi Gerektiğine Dair Naklî ve Aklî Deliller

Zannî bilgi (zannî galibe) ile amel etmenin vacip olduğu hususunda ulemânın kahir ekseriyeti müttefiktir.⁵⁵ Hz. Peygamberin değişik şehirlere valiler ve elçiler gönderdiği ve bunların şeriatla ilgili anlattıklarından muhatapları sorumlu tuttuğu hususu tevatüren nakledilmiştir. Oysa bu şahısların anlattıkları haber-i vâhittir. Haberi vâhidi kabul edip amel etme hususunda sahabe icmâ etmiştir.⁵⁶ Kaderiye mezhebini bir tarafa bırakacak olursak zannî bilgi ile amel edilmez diyenlerin başında Zâhirî mezhebinin önemli isimlerinden Endülüslü İbni Hazm zikredilmektedir. Ancak burada enteresan bir durum vardır. Şöyle ki; İbn Hazm haber-i vâhidin, zannî bilgi ifade ettiğini kabul etmemiş, kat'î bilgi ifade ettiğini iddia etmiştir. Aynı zamanda haber-i vâhidle amel etmenin vacip olduğunu söylemekle yetinmemiş, kabul etmeyenleri de sert bir şekilde eleştirmiştir.⁵⁷ Yani ortada sonucu değiştirmeyen teorik bir tartışma vardır. Sonuçta fukahânın çoğunluğunun zannî bilgi dediğine İbn Hazm haber-i vâhid demiştir ama her iki taraf da bununla amel etmeyi vacip görmüştür. Zannî bilgiyle amel etmenin vacip olduğuna dair Kur'an'dan, Sünnet'ten, sahabe uygulamalarından ve aklî delillerden birer tane örnek vermekle iktifa edeceğiz.

⁵⁴ Beroje, "Zannî Bilginin Mahiyeti, Dindeki Yeri ve Önemi", 961.

⁵⁵ Sem'ânî, *Kavâfi 'u'l-Edille*, 2/365; Gazzâlî, *el-Müstaşfâ min 'İlmi'l-Uşûl*, 1/222; Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090 Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (Beyrut: Darü'l Marife, 1993), 1/2/141; er-Râzî, *el-Mahsûl*, 4/354; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîf fi Uşûli'l-Fıkh*, 4/259-261.

⁵⁶ Gazzâlî, *el-Müstaşfâ min 'İlmi'l-Uşûl*, 1/222; er-Râzî, *el-Mahsûl*, 4/367.

⁵⁷ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saïd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkâm* (Beyrut: Darü'l Afaki'l-Cedîde, 2008), 1/119-138.

Kur'an'dan delil olarak getirilen ayetlerden biri şudur: *وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرْنَا مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ* ‘‘Müminlerin hepsinin toptan sefere çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminde bir gurup dinde (dinî ilimlerde) geniş bilgi elde etmek ve kavimleri (savaştan) döndüklerinde onları ikaz etmek için geride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar.’’⁵⁸ Bu ayette Yüce Allah, bir taifenin haberiyle sakınmayı vâcip kılmıştır. *Taife* ise sayıları tevâtüre varan bir topluluk olmadığı için sözleri ilim (kat’î bilgi) ifade etmez. Sonuç olarak sıhhatini kat’î olarak bilmediğimiz bir habere uymamız vâcip kılmıyor. Öyleyse bir habere uymanın vâcip olabilmesi için o haberin mütevâtir olması şart değildir.⁵⁹

Sünnetten delile gelince, Süfyan b. Uyeyne, Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu haber vermiştir: *"Allah, benim sözümü işitip ezberleyen ve onu iyice aklında tutup rivâyet eden bir kulun yüzünü nurlandırsın. Bir bilgiyi nakleden bazı kişiler bilgin olmayabilir. Bir bilgiye sahip olmayan bazı kişiler de onu, kendilerinden daha bilgin olan kimselere nakledebilir. Üç şey vardır ki Müslümanın kalbi onlara karşı ihanet etmez. Onlar da: Allah için amelde ihlâs, Müslümanlara nasihat ve Müslümanların cemaatinden ayrılmamaktır; çünkü İslam'ın çağrısı, onları arkalarından (her taraflarından) kuşatır (korur).’’*⁶⁰ Bu hadisile ilgili İmam Şâfî şunları söylemektedir: *"Burada Hz. Peygamber'in sözünü işitip ezberlemeyi ve onu rivâyet etmeyi bir kişiye görev olarak vermesi gösteriyor ki, O'nun kendisinden hadis rivâyet edilmesini emretmesi, ancak bu hadisin kendisine iletilen kimseye hüccet olması içindir. Çünkü ondan yapılan rivâyet ya bir şeyin helal olduğunu ya da haram olduğunu ifade etmektedir, ya uygulanacak bir cezayı içermektedir, ya bir malın alınması veya verilmesiyle ilgilidir, ya da din ve dünya işleri hakkında bir nasihati ihtiva etmektedir.”*⁶¹

Sahabenin haber-i vâhidi delil olarak kullandıklarına dair bir örnek verecek olursak; *‘‘Süfyan b. Uyeyne ve Abdulvahhab es-Sakai, bize Yahya b. Said vasıtasıyla Said b. el-Museyyib'den şöyle haber verdi; Ömer b. el-Hattab başparmak için on beş, şehâdet parmağı için on, orta parmak için on, yüzük parmağı için dokuz ve küçük parmak için de altı deve diyet hükmetmiştir. Ne zaman ki, biz Amr b. Hazm ailesinde bulunan mektubu ve onda Hz.*

⁵⁸ Tevbe, 9/122.

⁵⁹ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, 3/76; er-Râzî, *el-Mahsûl*, 4/354-356.

⁶⁰ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), *Sünenu Ebî Dâvûd*, Dârü's-Selâm, Riyâd, 1999, el-İlm, 10.

⁶¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-Şâfî (ö. 204/820), *er-Risâle* (Mısır: Mustafa el-Babî el-Halebî, 1938), 401-403.

Peygamber'in, 'Her parmak için on deve diyet gerekir' buyurduğunu gördük, bunun üzerine herkes bu hadisle hükmetmeye başladı.'⁶² İmam Şâfiî' ye göre bu olay sadece haber-i vâhidin kabulünü göstermiyor aynı zamanda daha önceki uygulamalarda bu haberle amel edilip edilmediğine bakılmaksızın haber sabit olduğu andan itibaren kabul edildiğini de gösteriyor.⁶³ Bunun gibi sahabenin duyar duymaz haber-i vâhid ile amel ettiğine dair çok sayıda örnek vardır.

Aklî delile örnek verecek olursak; bilindiği gibi Kur'an'ı Kerim'in Mâide sûresinin 95. ayetinde; ihramlı iken av hayvanı öldürmek yasaklanmıştır. Bu yasağı çiğneyene ceza olarak o hayvanın evcil hayvanlardan denginin kurban edilmesi emredilmiştir. Bu denkliğin tespitini de iki âdil bilirkişinin yapması istenmiştir. Akıl, iki bilirkişinin takdirlerinde yanılabilceğini kesin bir şekilde bilir. Bu yanılma ihtimaline rağmen Yüce Allah'ın iki bilirkişinin kararına uymayı emretmesi, amelî meselelerde zannî bilgiyle amel edilebileceğinin hem aklî hem de şer'î delilidir.⁶⁴ Şimdi de zannî bilginin en önemli faaliyetlerinden biri olan icthadı görelim.

2. İctihad Kavramının Tanımı

Lügatte gayret göstermek, bütün gücünü kullanmak, külfetli ve meşakkate bağlı olan şeyi gerçekleştirmek anlamına gelir.⁶⁵ İctihad اجتهاد kelimesi iftiâl افتعال babındandır. İftiâl babının bir özelliği de failin gayretini göstermesidir. Örneğin جَهَدَ kelimesi çalıştı anlamına geliyorken, iftiâl babındaki اجْتَهَدَ kelimesi ise çokça çalıştı anlamına gelir. Yani اجْتَهَدَ kelimesindeki ت harfi fazlaca gayret ve çaba anlamını katar.⁶⁶ İctihad kelimesi, güç ve meşakkat gerektiren işler için kullanılır. Örneğin, büyük bir taşı taşımak için icthad kelimesi kullanılıyorken hardal tanesini taşımak için icthad kelimesi kullanılmaz.⁶⁷ Fıkıh ıstılahında ise icthad için hem ekol farklılığından hem de zamanın ihtiyaçlarına cevap verebilme

⁶² Ebû Dâvûd, *ed-Diyât*, 18.

⁶³ Şâfiî, *er-Risâle*, 422-423.

⁶⁴ Beroje, "Zannî Bilginin Mahiyeti, Dindeki Yeri ve Önemi", 966.

⁶⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 708-710; el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 208; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yûni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâ'ir*, 231; Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, 12.

⁶⁶ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân el-Mısırî el-Karâfî (ö. 684/1285), *Nefâisü'l-Usûl fî Şerhil-Mahsûl* (Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1995), 9/395.

⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 708-710; Gazzâlî, *el-Müstasfâ min İlmi'l-Uşûl*, 2/640; Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 730/1330) el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr fî Şerhi Uşûli'l-Pezdevî* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2008), 4/14; İbn Kudâme, *Ravzatü'n-Nâzir ve Cünnetü'l-Münâzir fî Usûli'l-Fıkh*, 2/333; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhtâ fî Uşûli'l-Fıkh*, 6/197; İbn Bedrân, *Nüzhetü'l-Hâziri'l-Âtır*, 2/345; İsnevî, *Nihâyetu's-Sûl Şerhu Minhâci'l-Vusûl*, 4/524; Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, 4/162; Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî (ö. 756/1355) Îcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 374.

endişesinden kaynaklanan birçok tanım yapılmıştır. Kanımızca Seyfeddin el-Âmidî'nin yaptığı tanım, bütün tanımları câmi'dir: *İctihad edebilme vasıflarına sahip olan bir insanın, Şer'î hükümlerle alakalı bir şeyin zannî bilgisini ortaya çıkarmayı talep etmek için daha fazla çaba sarf edemeyeceği duruma kadar bütün gücünü sarf etmesidir.*⁶⁸

Tanımda *bütün gücün kullanılması* derken sözlük manasına vurgu yapılmış. Bundan sonraki kısım ise usûlî anlamın ayırt edici özellikleridir. *Zannî* kaydı, kat'i hükümleri tanım dışı bırakmak için, *şer'i ahkâm* kaydı da akliyata ve duyulara dair olan icthadları tanım dışı bırakmak için konulmuştur. *Daha fazla çaba sarf edemeyeceği duruma kadar* derken de az bir çaba ile yapılan icthadları tanım dışı bırakmak içindir. Zira ulemâ, *bundan daha da fazla çaba sarf edebilirdim* diyerek elde edilen bir icthadı itibar edilebilecek bir icthad olarak saymaz.⁶⁹ Görüldüğü üzere icthad, herhangi bir şer'î hüküm hakkında fakihin *zannî bilgiye* ulaşabilmek için bütün gücünü harcamasıdır.

2.1. İctihadın Alanı (Müctehedün Fîh)

İctihad, konuyla ilgili herhangi bir nassın bulunmaması veya farklı biçimde anlaşılmaya müsait bir nassın bulunması durumunda devreye girer. Fukahânın kahir ekseriyetine göre şer'î hükümlerin tamamı hakkında kesin delillerin konulmayıp bir kısmının zanna tâbi kılınması ve şer'î hükümlerde zannî delillerin muteber olması yaşamsal konularda genişlik ve kolaylık sağlamıştır. Hakkında hüküm bulunmadığı için icthada açık ve elverişli olan ve de hükmü icthad yoluyla beyan edilen meseleye *müctehedün fîh* denilir. Dolayısıyla icthadın alanı: *ahkâm-ı şer'îyeden delili zannî olanlardır. Ahkâm-ı şer'îyye* demekle *aklî, luğavî* ve benzeri hükümler, *zannî delil* demekle de *ibâdât-i hamse* gibi delili *katî* olanlar tanım dışı bırakılır. Çünkü delili kat'î olanlarda icthadın yeri yoktur. Delili kat'î olan alanlarda hata yapan günahkâr olur. Oysa icthadî meseleler, müctehidin icthadında hata yaptığı halde günahkâr olmadığı meselelerdir.⁷⁰

2.2. İctihadın Hükümü

⁶⁸ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, 4/11; Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 12; Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'İlmi'l-Uşûl*, 2/640; Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, 4/162; el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, 4/14; Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, 3/436; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhtâ fi Uşûli'l-Fıkh*, 6/197; er-Râzî, *el-Mahsûl*, 6/6; İbn Kudâme, *Ravzatü'n-Nâzir ve Cünnetü'l-Münâzir fi Usûli'l-Fıkh*, 2/333; İbn Bedrân, *Nüzhetu'l-Hâiri'l-Âtır*, 2/345; İsnevî, *Nihâyetu's-Sûl Şerhu Minhâci'l-Vusûl*, 4/524; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, 374.

⁶⁹ Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'İlmi'l-Uşûl*, 2/640; Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, 4/162.

⁷⁰ Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'İlmi'l-Uşûl*, 2/646; Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, 4/164; el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, 4/14; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhtâ fi Uşûli'l-Fıkh*, 6/227; er-Râzî, *el-Mahsûl*, 6/27.

Bu başlıkta ictihadın hükmü, ictihatta isabet-hata ve buna bağlı müctehidin günah işleyip işlememesi ve de ictihad sonucuyla amel etmenin hükmü işlenecektir. İctihad, bir meselenin şer'î hükmünü istinbat etme çabası olduğu için dinî sorumluluk açısından yerine göre farz-ı âyn, farz-ı kifâye ve sünnet olarak görenler olmuştur. Ebü'l Muzaffer es-Sem'ânî (ö. 489/1096) ile Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1330) bu durumu şöyle özetlemişler: Bir müctehidin, kendi nefsi ile ilgili bir ictihad olduğunda veya dar bir vakti kalmış bir olayla ilgili kendisine hüküm sorulduğunda ictihad etmesi farz-ı âyındır. Kendi nefsi ile ilgili farz-ı ayndır çünkü bir müctehidin başkasını taklit etmesi câiz değildir. Dar bir vakti kalmış bir olayla ilgili hüküm sorulduğunda ictihad etmesi farz-ı ayndır çünkü vakit geçince hükmün anlamı kalmayacaktır. Başına bir olay gelen birisi eğer bu olayla ilgili müctehid ulemâdan fetva isterse buna cevap vermek ictihad vasfına sahip bütün ulema üzerinde farzdır. Eğer birisi cevap verirse diğerlerinden de farz sakıt olur. Dolayısıyla bu da farz-ı kifâye örneğidir. Herhangi birisi henüz vuku bulmayan bir olayın hükmünü yani farazi fıkıh ile ilgili bir meseleyi bir müctehide sorarsa bu durumda ictihad mendup olur.⁷¹

İctihad sonucuyla amel etmeye gelince, herhangi bir ictihadî konuda, müctehidler sözbirliği etmişse onunla amel etmek vaciptir. Aksi durumda yani herhangi bir ictihadî konuda müctehidlerin ittifakı yoksa o zaman muayyen bir ictihatla amel etmek vâcib değildir. Vâcib değildir derken tabi bu ictihadî konuyu reddetmek anlamına gelmiyor. O konuda var olan ictihatlardan biri tercih edilebilir demek istiyoruz. Bu hususu Âmidî çok güzel özetlemiştir. Âmidî'ye göre fukahâ, nâfi (ictihada karşı çıkan) ile ilgili ihtilaf etmiştir. Kimi ister aklî hüküm olsun ister şer'i hüküm olsun nâfi'nin karşı çıkma delili yok demiştir, kimi var demiştir, kimi de yalnızca aklî hükümlerde var demiştir. Hükmü kabul etmeyen kişinin durumuna bakılmalıdır ve birkaç husus ayırt edilmelidir. Eğer nâfi bilmediği için reddediyorsa, yani cahil ise bu konuda ondan herhangi bir delillendirme beklenemez, zira bu onun tıpkı: *acıktım, üşüyorum* demesine benzer. Eğer kişi zann ve ilim ile hareket ediyorsa şu ayırımını yapmak gerekir: O hükmü zarureten mi reddetmekte, yoksa hükmü zaruret olmaksızın mı reddetmektedir? Hükmü zarureten reddediyorsa onun aleyhine de delil getirilmez. Ancak eğer reddedişi bir ilme dayanıp, onu keyfi olarak ya da herhangi bir geçerli, makul nedeni olmaksızın gizliyorsaa Hz. Peygamberin şu ikazına muhatap olur: *Kim yararlı bir ilmi gizlerse yerini ateşte hazırlasın*. Dolayısıyla müctehit vasıflarına haiz olan biri, herhangi bir zarureten dolayı engellenmemiş ise ve yaptığı itiraz bir delile dayanıyorsa, mutlaka o delili açıklamakla sorumludur. Bu müddeî'nin iddiasını ispatlamakla zorunlu

⁷¹ Sem'ânî, *Qavâti 'u'l-Edille*, 5/2-3; el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, 4/14-15.

olduğu genel fıkıh kaidesine benzer ve bu kaide aynı zamanda icthadı nefyetme için de geçerlidir.⁷²

İsabet meselesine gelince, her müctehid mûsibtir (icthadında isabet eden) diyenlerin yanında musib değildir diyenler de var. Müslümanların cumhuru, her müctehid musib değildir görüşündedir.⁷³ Peki, o zaman icthadında isabet etmeyen müctehid günahkâr mıdır değil midir? Her müctehid yaptığı icthadında *mûsibtir* diyenlere göre de her müctehid icthadında *musib* değildir, *muhtî* (icthadında hata eden) olanlar da vardır diyenlere göre de müctehidler, yaptıkları icthattan dolayı günahkâr olmaz. Mütakellimîn metodunun en önemli müteahhirîn fakihlerinden biri olan Seyfeddin el-Âmidî, bu hususun gerekçelerini güzel bir şekilde izah etmiştir. Âmidî'ye göre, *muhtî* (icthadında hata eden) günahkâr değildir. Bunun sebebi sahâbeden bize, mütevâtiren gelen haberdır. Zira sahâbenin de icthadlarında ihtilaf ettikleri şüphe bırakmayacak şekilde sabittir. Böyle olduğu halde, sahâbe'nin hiçbirinden başka sahâbeyi yanlış icthadından dolayı günahkârlıkla suçladığı duyulmamıştır. Dini meselelerde taviz vermeyen sahâbenin katî delillerle sabit olan şer'î ahkâma muhalif bir şeyi görüp de buna karşı çıkmaması ve nakledilmemesi imkânsızdır. Zaten tevatüren böyle bir şey nakledilmemiştir. Ayrıca sahâbenin masumiyetinin, hata ve günah üzere birleşmeyeceği hususu tevatür derecesindeki rivayetlerle sabittir.⁷⁴ Kanaatimizce bu husustaki en özlü ve kabule şayan görüş İmam Şafî'ye ait olan görüştür. İmam Şafî göre, her bir olayın belli bir hükmü ve emaresi vardır. Onu bulan müctehid isâbet, bulamayan da hata etmiştir. Ancak Rasûlullâh'ın, *isabet edene iki, hata yapana bir ecir vardır* hadisi mucibince müctehid, hatasından dolayı günahkâr olmaz.⁷⁵ Şimdi de icthad edebilme ehliyetine geçelim.

2.3. Müctehid Kavramının Tanımı ve Müctehid Olabilmenin Şartları

Ahkâmı şer'îyyeyi kaynağından çıkarabilecek güç ve melekeye sahip, akıl-bâliğ olan kimseye *müctehid* denir. Yani nassın mâna ve lafzından hareketle, nass bulunmadığında da çeşitli istinbat metotları kullanarak şer'î hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşma çabasını gösteren kişiye *müctehid* denir.⁷⁶ İctihad edebilme ehliyetiyle ilgili usulcüler tarafından farklı

⁷² Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, 4/219-220.

⁷³ Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, 4/168, 182-183; Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'İlmi'l-Uşûl*, 2/651; el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, 4/14; Semerkandî, *Mizânü'l-Usûl fî Netâ'ici'l-Ukûl*, 753; Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fuşûl*, 3/468; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhtî fî Uşûli'l-Fıkh*, 6/236; er-Râzî, *el-Mahsûl*, 6/29; İsnevî, *Nihâyetu's-Sûl Şerhu Minhâci'l-Vusûl*, 4/556; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*, 378.

⁷⁴ Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, 4/182.

⁷⁵ Şafî, *er-Risâle*, 477, 494; İsnevî, *Nihâyetu's-Sûl Şerhu Minhâci'l-Vusûl*, 4/556.

⁷⁶ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhtî fî Uşûli'l-Fıkh*, 6/199.

şartlar ileri sürülmüştür. Bu da ictihad ehliyetiyle ilgili gerekli olan şartların bizâtihi kendilerinin ictihadî bir husus olmalarından kaynaklanır. Ayrıca mutlak müctehid olabilmek için sahip olunması gereken şartlar ile mukayyed müctehid olabilmek için sahip olunması gereken şartlar farklı olarak ileri sürülmüştür. Mutlak müctehid olabilmek için ağır şartlar ileri sürülmüşken mukayyed müctehid olabilmek için nispeten hafif şartlar ileri sürülmüştür.⁷⁷ Genel olarak usulcüler, ictihadın şartlarını iki ana noktada toplamışlar. Daha sonra da bu şartları ayrıntılı biçimde açıklamışlardır. İleri sürülen bu iki şarttan birincisi kendisinden istinbat yapılacak olan şer'î hükümlerin temel kaynaklarını bilmek, ikincisi de bu kaynaklardan hüküm çıkarmaya (istinbat) yarayan usul, kâide ve bilgileri kendinde toplamaktır. Şimdi bu iki şartı ele alalım.

1. Şart: İctihad edecek olan kişinin, Kitap ve Sünnetin ahkâm ile ilişkili olan nasslarını bilmesi gerekir. Öyle ki lafızların anlamlarını ve umûm, husûs, esbâb-i nüzûl ve nesih gibi delâletlerini bilmelidir. Sünnetten ahkâm hadislerini, hadislerin hangisinin mütevâtir, hangisinin meşhur ve hangisinin âhâd olduğunu bilmesi gerekir. Râvileri, usûlü'l-hadisteki cerh ve tâ'dili ve de sahih hadis ile zayıf hadisi birbirinden ayırmayı da bilmelidir. Ancak bu bilgisinin Ahmed ibn Hanbel (ö. 241/855) ile Yahya bin Maîn (ö. 233/848)'in bilgisi kadar olması şart değildir. Ayrıca tevhid ve kelâm ilmini de bilmesi gerekir.⁷⁸ Âmidî (ö. 631/1233)'ye göre müctehidin kelimelerin inceliklerini, kelimelerin meşhur olan ulema gibi derinlemesine (mütebahhir) bilmesi şart değildir. Sadece imanı ilgilendiren konular hakkında bilgi sahibi olmasını yeterlidir. Ona göre bu konudaki ilmi, bu ilimde derinleşmiş olanlarda olduğu gibi herhangi bir kelâmî konuda onu enine boyuna tartışabilmesi ve o hususta herhangi bir şüpheyi giderebilmesi şeklinde, yani tafsîlî şekliyle değil, genel şekilde olması yeterlidir.⁷⁹

2. Şart: Müctehidin şer'î ahkâmın kaynaklarını, bu kaynakların kısımlarını ve tespit edilme yollarını, çıkarılan anlamları ve buradan ihtilaflı olanları ve istisnaları, şart koşulan unsurları, teâruzu halinde tercih edilecek olanı, kendisinden nasıl ahkâm çıkarılacağını ve ahkâmı araştırabilme ve belirleme ve bu belirleme sonucu ortaya çıkan itirazları bilme

⁷⁷ Sem'ânî, *Qavâti 'u'l-Edille*, 5/4-10; Gazzâlî, *el-Müstaşfâ min 'İlmi'l-Uşûl*, 2/640-645; İbn Kudâme, *Ravzatü'n-Nâzir ve Cünnetü'l-Münâzir fi Usûli'l-Fıkh*, 2/334-337; Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, 4/162-164; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhtî fi Usûli'l-Fıkh*, 6/199-206.

⁷⁸ Gazzâlî, *el-Müstaşfâ min 'İlmi'l-Uşûl*, 2/640; İbn Kudâme, *Ravzatü'n-Nâzir ve Cünnetü'l-Münâzir fi Usûli'l-Fıkh*, 2/334-337; Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, 4/162-163; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhtî fi Usûli'l-Fıkh*, 6/199-206; Sem'ânî, *Qavâti 'u'l-Edille*, 5/4-10.

⁷⁹ Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, 4/163.

konusunda âlim olması gerekir.⁸⁰ Ayrıca dil ve grameri (nahiv) de bilmesi lazım. Ancak bu bilgisinin dilde (lûgat) Asmaî (ö. 216/831), gramerde (nahiv) Halil b. Ahmed (ö. 175/791) ve Sîbeveyhi (ö. 180/796) kadar olması gerekmez. Fakat genel Arap kültürünü ve diyaloglarda cârî olan adetlerini bilmesi gerekir. Şöyle ki bir lafzın delalet ettiği hakiki ya da mecazi anlamı, tekil ya da çoğulu, tam ya da cüz'ü, ortak, eş anlam ya da zıt anlamı, açık ya da gizliyi, âm ya da hassı, mutlak ya da mukayyedi, işaret, uyarı ya da imayı ve de delilinden hükmü çıkarabilmeyi bilmesi lazım. Ayrıca Müctehidin adil olması ve adaleti zedeleyici günahlardan kaçınıyor olması gerekir.⁸¹

Tüm bunlar, bütün fıkıh meselelerinde hüküm ve fetva vermeye ehil ve muktedir olan müctehid-i mutlak için geçerlidir. Fıkıhın yalnızca bazı meseleleri için yapılacak olan icthad içinse sadece o meselelerin gerektirdiği ve o meselelere taalluk eden şeyleri bilmek yeterlidir. Müctehidin icthad yapacağı meselelerle ilgili olmayan başka fıkıh meselelerine taalluk eden şeyleri bilmemesi yapacağı icthada zarar vermez. Tıpkı müctehid-i mutlak gibi. Her ne kadar bazı fıkhi meseleleri bilmese de bu durum onun birçok fıkhi meselede icthad seviyesinde olmasına ve bilgi sahibi olduğu meselelerde icthad yapmasına engel değildir. Müftü (müctehid-i mutlak) olabilmek için bütün şer'î meselelerin hükümlerini ve kaynaklarını bilmek şart değildir. Çünkü bu durum bir beşerin takati dâhilinde değildir. İmam Malik bile kendisinden nakledildiği üzere kendisine kırk soru sorulmuş, kendisi bu kırk sorudan otuz altısına bilmiyorum cevabını vermiş.⁸²

3. Zannî Bilgi ve İctihadı Reddetmenin Doğuracağı Sonuçlar

Öncelikle Sünnet, Kur'an'ın beyanı, yaşama geçirilme formudur. Sünneti reddetmek Kur'an'ın yaşamdan çıkarmak demektir. Sünnetin büyük bölümünü haber-i vâhid teşkil eder. Sübûtu zannîdir diye haber-i vâhidi reddetmek sünnetin büyük bölümünü reddetmek anlamına gelir. Peygambere, peygamberin hükmüne ittibayı emreden onca ayete ve sahâbenin âhâd haberi ittifakla kabul etmesine rağmen, âhâd haberi, birilerinin uydurduğu asılsız rivâyetler olarak değerlendirmek en hafifinden cahillik değilse ihanettir. Kur'an'da namaz kılma emredilmiştir ama nasıl kılınacağını peygamber göstermiştir. Kezâ Zekât emredilmiştir ama ne zaman ve ne kadarının verileceğini peygamber öğretmiştir. Bunlar gibi onlarca hatta

⁸⁰ Âmidî, *el-İhkâm*, 4/163.

⁸¹ Sem'ânî, *Kavâî'u'l-Edille*, 5/4-10; Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'İlmi'l-Uşûl*, 2/640-645; İbn Kudâme, *Ravzatü'n-Nâzır ve Cünnetü'l-Münâzır fi Usûli'l-Fıkh*, 2/334-337; el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, 4/15; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhtâf fi Usûli'l-Fıkh*, 6/199-206.

⁸² Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, 4/164.

yüzlerce örnek verilebilir. Âhâd haberi reddetmek aynı zamanda peygambere itaati reddetmektir. Zannî bilgiyi reddetmek ise sadece haber-i vâhidi değil delâleti zannî olan ayet ve mütevâtir hadisleri de reddetmek anlamına gelir ki bu da ibâdâtı, ceza hukukunu, muâmelâtı kısaca şer'î hukukun temel esaslarını ortadan kaldırmak demektir. Zannî bilginin reddi aynı zamanda ictihad ürünü bütün hükümlerin de reddini gerektirir. Bütün bunların sonucu; pratik yaşamı düzenleyen İslam'ın, hayattan çıkarılmasıdır.

Sonuç

Dinî bilginin büyük bir bölümü zannî bilgidir. Sübûtu ve delâleti kat'î olan bilgilerde ictihada yer yoktur. Ancak sübûtu kat'î olduğu halde delâleti zannî olan veya hem sübûtu hem de delâleti zannî olan bilgiler ise ictihad alanıdır. İctihad için zannî bilgi, lâzım-ı gayr-ı müfarıktır. İctihadın olduğu yerde ise ihtilafın meydana gelmesi kaçınılmaz olur. İşte tam da burada önemli bir hususu vurgulamak lazım o da şudur: Buradaki ihtilaf, bilginin uygulamaya taalluk eden yönüyle ilgidir. Bilginin reddedilmesi söz konusu bile değildir. Zannî bilginin bağlayıcılığı, yukarıda da zikredildiği üzere kat'î delillerle sabittir. Allah ve peygamberinin hüküm verdiği bir hususta bir Müslüman için tercih hakkı yoktur. Dolayısıyla bağlayıcılığı kat'î delillerle sabit olan bir bilgiyi reddetmek, bir Müslümanın tercih edebileceği bir durum değildir. Dini hususlarda bir Müslüman herhangi bir delile dayanmadan fikir beyan ederse din uydurmuş olur ki bu onu dinden eder. Aynı şekilde bir Müslüman, sabit olan delillerin bir kısmını inkâr ederse, dinin bir kısmını inkâr etmiş olur ki bu da onu dinden eder. Din-i Mübin-i İslam'ın vazettiği her bir hususun, belli kıstasları vardır ve keyfilikten uzaktır. Bu çerçevede ictihad ürünü olan hükümlerin ifade ettiği bilgi zannî bilgi olmasına rağmen bağlayıcıdır. İctihad ehliyetine sahip olmayanlar için ictihad alanı olan herhangi bir hususta yapılmış bir ictihadla ya da birden fazla ictihad yapıldıysa onlardan biriyle amel etmek vaciptir. İctihad ehliyetine sahip olanlara gelince onlar da ictihadı gerektiren hususlarda ictihad yapmakla ve yaptığı ictihadla amel etmekle sorumludurlar. Değişen koşul ve şartlarda nasların hayata giydirilmesinin/tatbik edilmesinin yegâne yolu ictihaddır.

Kaynakça

Âmidî, Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî (ö. 631/1233). *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslami, 2. Basım, 1982.

- Basrî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî (ö. 436/1044) el-. *Kitabü'l-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh*. 2 Cilt. Dımaşk: el-Me'hedu'l-İlmiyyu'l-Fransi li'd-Dirâseti'l-'Arabîyye, 1. Basım, 1964.
- Beroje, Sahip. "Zannî Bilginin Mahiyeti, Dindeki Yeri ve Önemi". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, 951-974. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.344553>
- Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 730/1330) el-. *Keşfü'l-Esrâr fî Şerhi Usûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, 1. Basım, 2008.
- Buhârî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870). *Sahîhu'l-Buhârî*. 1 Cilt. Dımaşk/Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 2002.
- Cessâs, Ebü Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs (ö. 370/981). *el-Fusûl fî'l-Usûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamî, 2. Basım, 1994.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî (ö. 816/1413). *et-Ta'rîfât*. 1 Cilt. Kahire: Dârü'l Fazîle, 1. Basım, 2011.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nisâbü'rî (ö. 478/1085). *el-Varakât fî Uşûli'l-Fıkh*. 1 Cilt. Riyad: Darü's-Samiî, 2. Basım, 2006.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nisâbü'rî (ö. 478/1085). *Kitâbü'l-İrşâd ilâ Kavâti'l-Edille fî Uşûli'l-İ'tikâd*. 1 Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1. Basım, 1950.
- Dâmegânî, Ebü Abdillâh el-Hüseyn b. Muhammed ed-Dâmegânî el-Kebîr (ö. 478/1085). *Kamûsu'l-Kur'ân ev Islâhu'l-Vücûh ve'n-Nezâir fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlmü'l-Melâyîn, 4. Basım, 1983.
- Ebû Dâvûd, Ebü Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889). *Sünenu Ebî Dâvûd*. 1 Cilt. Riyad: Dârü's-Selâm, 1. Basım, 1999.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111). *el-Müstaşfâ min 'İlmi'l-Uşûl*. 2 Cilt. Riyad: Darü'l Yeman, 1. Basım, 2009.
- Hın, Muhammed Muaz Mustafa el-. *el-Kat'ıyyu ve'z-Zanniyu İnde'l-Usûliyin*. 1 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kelimü't-Tayyib, 1. Basım, 2007.
- İbn Bedrân, Abdülkâdir b. Ahmed b. Mustafâ ed-Dûmî ed-Dımaşkî (1848-1927). *Nüzhetü'l-Hâtrî'l-Âtır*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Hadîs, 1. Basım, 1991.
- İbn Hazm, Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064). *el-İhkâm fî Usuli'l-Ahkâm*. 8 Cilt. Beyrut: Darü'l Afaki'l-Cedîde, 2008.

- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî (ö. 620/1223). *Ravzatü'n-Nâzır ve Cünnetü'l-Münâzır fî Usûli'l-Fıkh*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1. Basım, 1998.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311). *Lisânü'l-Arab*. 6 Cilt. Kahire: Dârü'l-Maarif, 1. Basım, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201). *Nüzhetü'l-A'yûni'n-Nevâzır fî İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâ'ir*. 1 Cilt. Irak: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1987.
- Îcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî (ö. 756/1355). *el-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm*. 1 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, ts.
- Îcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî (ö. 756/1355). *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2000.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) el-. *el-Müfredât*. 1 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 4. Basım, 2009.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî (ö. 772/1370). *Nihâyetü's-Sûl Şerhu Minhâci'l-Vusûl*. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 2009.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-Karâfî (ö. 684/1285). *Nefâisü'l-Usûl fî Şerhil-Mahsûl*. 9 Cilt. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1. Basım, 1995.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-Karâfî (ö. 684/1285). *Şerhu Tenkîhi'l-Fuşûl*. 3 Cilt. Mekke: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, 1. Basım, 2000.
- Mahallî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî (ö. 864/1459). *Şerhu'l-Varakât fî 'İlmi Uşûli'l-Fıkh*. 1 Cilt. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1. Basım, 1996.
- Mukâtil, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767). *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir*. 1 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım, 2011.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî (ö. 508/1115). *Tebziratü'l-Edille*. 1 Cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 1. Basım, 2011.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210) er-. *el-Mahşûl fî 'İlmi Uşûli'l-Fıkh*. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1996.

- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî (ö. 489/1096). *Kavâti 'u'l-Edille fi Usûli'l-Fıkıh*. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1. Basım, 1998.
- Semerkindî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkindî (ö. 539/1144). *Mizânü'l-Usûl fi Netâ'ici'l-'Ukûl*. 1 Cilt. Katar: Dârü'l-Kütübi'l-Katriye, 1. Basım, 1984.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090). *Usûlü's-Serahsî*. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l Marife, 1. Basım, 1993.
- Sühreverdî, Ebü'l-Fütûh Şihâbüddîn Yahyâ b. Habeş b. Emîrek es-Sühreverdî el-Maktûl (ö. 587/1191). *Hikmetü'l-İşrâk*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Maarif el-Hikmiyye, 1. Basım, 2010.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820). *el-Üm*. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Vefâ, 1. Basım, 2001.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820). *er-Risâle*. 1 Cilt. Mısır: Mustafa el-Babî el-Halebî, 1. Basım, 1938.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834). *Fethu'l-Kadîr*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Vefâ, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923). *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1994.
- Teftâzânî, Sa'deddîn. *Şerhu'l-'Akâ'idi'n-Nesefiyye*. nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1408/1988.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "HABER - TDV İslâm Ansiklopedisi". 01 Ekim 2021. Erişim 01 Ekim 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/haber>
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfiî (ö. 794/1392). *el-Bahrü'l-Muhît fi Uşûli'l-Fıkıh*. 6 Cilt. Kuveyt: Dârü's-Safve, 2. Basım, 1992.